

МОЛИЯВИЙ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ЗАРУРИЯТИ

Азимжон Каримов, Зебо Бегалиева, Шаҳноза Хидралиева
ТДИУ СММТ-78 гуруҳ талабалари

Ҳар қандай социал-иқтисодий жараёнларни бошқариш тизимининг асосий босқичларидан бири режалаштиришдир. Иқтисодий адабиётларда, энг умумий шаклда, режалаштириш истиқболга йўналтирилган қарорларни қабул қилиш бўйича фаолият деб талқин қилинади. “Режалаштириш” тушунчасининг маъно-мазмунини янада умумийроқ бўлган ва хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини мувофиқлаштиришнинг объектив зарурлиги ва имкониятини англатувчи “режалилик” орқали аниқлаш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам режалаштириш амалиётда режалиликни амалга оширишни, яъни баланслилик (мувозанат) ва пропорционалликка (мутаносибликка) эришиш бўйича онгли фаолиятни билдиради. Шу маънода, молиявий ресурсларнинг баланслилигини (мувозанатини) ва пропорционалликни (мутаносиблигини) таъминлашга қаратилган фаолиятга молиявий режалаштириш дейилади.

“Молиявий режалаштириш” тушунчаси ўз ичига қуйидагиларни олади:

- тараққиётнинг асосий тенденцияларини аниқлаш ва молиявий таҳлил қилиш;
- жалб қилинган маблағлар ва вақтинча бўш турган маблағларни жойлаштириш менежменти;
- фирма ичидаги молиявий натижалар ва пулларни режалаштириш, ҳисобга олиш ва назорат қилиш технологияси;
- инвестицион менежмент;
- капиталлар менежменти;
- фаолиятнинг бошқа кўринишлари (траст, факторинг, лизинг ва бошқалар).

Қуйидагилар молиявий режалаштиришнинг асосий вазифалари ҳисобланади:

- ишлаб чиқариш, инвестицион ва молиявий фаолиятларни керакли бўлган молиявий ресурслар билан таъминлаш;
- пул маблағларидан иқтисод қилиб, тежаб-тергаб фойдаланиш ҳисобидан корхонанинг фойдасини ошириш бўйича ички резервларни қидириб топиш;
- капитални самарали жойлаштириш йўллари аниқлаш, ундан оқилона ва самарали фойдаланишни баҳолаш;
- контрагентлар билан оптимал молиявий муносабатларни ўрнатиш;
- корхонанинг молиявий аҳволи, тўловга қобиллиги ва кредитга лаёқатлилиги устидан назорат ўрнатиш.

Замонавий иқтисодий дунё - бу аралаш иқтисодиёт дунёси. Ана шу қоида ўзига хос аксиома ҳисобланиб, у “мумтоз” либерализмнинг энг ашаддий

тарафдорлари томонидан ҳам инкор этилмаслиги керак. Дунёнинг ҳеч бир ривожланган мамлакатида жамият устидан бозорнинг “абсолют монархия”си мавжуд эмас ва шубҳасиз, ҳеч қачон бўлмайди ҳам. Шундай бўлишига қарамасдан, барча бозор қонунларининг ҳаракати объектив бўлиб, уларни бекор қилиш мумкин эмас. Худди шунингдек, бозор институтлари “номенклатура”сининг кенгайиши, улар ўртасидаги алоқаларнинг мураккаблашуви, янги тизимларнинг (эволюция ёки тараққиёт қонунларига мувофиқ равишда) шаклланишини ҳам рад этиб бўлмайди. Социалиқтисодий жараёнларга давлатнинг таъсири қуйидаги мақсадлар учун зарур:

- ҳаётий фаолиятнинг умумий шароитларини ва иқтисодий қарорларнинг амалга оширилиш асосларини таъминлаш (бутун жамиятнинг хавфсизлигини таъминлаш, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи ҳимоялашга ва шахснинг эркин ривожланишини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий режимни (тартибни) ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаб туриш, самарали рақобатни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш давлатга керак);

- барқарорлаштирувчи тадбирларни амалга ошириш (давлат иқтисодий ўсишнинг суръатларини, инфляция ва бандлик даражасини тартибга солиб туриши, иқтисодиётнинг тармоқ ва минтақавий тузилмасидаги прогрессив (ижобий) ўзгаришларни рағбатлантириши, ташқи иқтисодий мувозанатни ва миллий валютанинг курсини қўллаб-қувватлаши лозим);

- ресурсларнинг социал йўналтирилган қайта тақсимланишини амалга ошириш (давлат жамиятга керак бўладиган, лекин у билан хусусий сектор шуғулланмайдиган ишлаб чиқаришни ташкил қилиши, иш ҳақи, пенсиялар, нафақаларнинг минимал даражасини кафолатлаши, ижтимоий ҳимояга муҳтожларга ёрдам бериши, қатъийлаштирилган (фиксация қилинган) даромадларнинг индексациясини амалга ошириши зарур). Ривожланган ҳар қандай давлат йирик мулкка – мамлакат миллий бойлигининг катта қисмига – эга. Бу мулк, асосан, моддий-буюмлашган шаклда (табiiй бойликлар, бинолар, иншоотлар, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари, музейлар, кўрикхоналар, даволаш манбалари, кутубхоналар, олтин захиралари ва ҳ.к.) мавжуд бўлиб, ўзининг мўлжалланганлигига кўра улар давлат бошқаруви ва иқтисодий тартибга солишда давлатнинг иштирокига оид жорий эҳтиёжларни “тўлаш”га ишлатилмаслиги керак. Маълумки, ҳозирги ва келажак авлод учун миллий бойлик, одатда, “ейилмайди” ва аксинча, у кўпайтиради. Шунинг учун ҳам давлатнинг (агар, албатта, давлат худудлар, аҳоли, анъаналар ва ҳ.к.лар комплекси сифатида эмас, балки бошқарув органи сифатида қаралса) реал (ҳақиқий) бойлиги унинг марказлаштирилган пул фондидан, яъни давлат молиясининг моддий асосидан иборат эканлиги маълум бўлади.

Барча замонавий иқтисодий макон учун турли-туман пул оқимларининг ҳаракати ва уларнинг бир-бирлари билан қўшилиб кетиши, ўз ўлчами бўйича турлича бўлган пул фондларини (шахсий, жамоа, кредит, резерв, валюта, суғурта, бюджет, марказий, минтақавий, ҳомийлик ва бошқалар) шакллантириш ва улардан фойдаланиш хосдир. Уларнинг барчаси ягона реал манба - мамлакат ичида ва хорижда шу йилнинг ўзида яратилган қўшилган қиймат – ҳисобидан “озикланади”. Бу фондларни қайта тақсимлашнинг таркиби ва структураси (таркибий тузилмаси), яъни давлат унинг қанча қисмини ўзига олади ва ундан қандай фойдаланади, миллий хўжалик такрор ишлаб чиқаришининг пропорциялари, социал соҳани таъминлаш, зарурий резервларни яратиш, миллий хавсизликни таъминлаш имкониятлари ва ҳ.к.ларни белгилаб беради.

Давлат фойдасига маблағларни олиш (ундириш) ва солиқ тўловчилар хулқ-атворининг мотивацияси ўртасидаги сабабий-оқибат алоқаларини (боғлиқликни) таҳлил қила туриб, шартли- доимий (қатъийлаштирилган) ва шартли-ўзгарувчан солиқлар тўғрисида тўхталиб ўтмасликнинг сира иложи йўқ. Биринчи гуруҳга кирувчи солиқларнинг (корxonанинг мол-мулкидан олинадиган солиқлар, яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланадиган шахслардан олинадиган қатъий солиқ ва бошқалар) иқтисодий тавсифи таннархнинг шартли-доимий харажатлари билан бир хилдир, яъни уларнинг миқдори ишлаб чиқариш ва сотувнинг даражасига боғлиқ эмас. Юридик шахслар зиммасига юкланган жами солиқ юкидаги уларнинг салмоғи фаолият ҳажмининг ўсишига пропорционал равишда пасаяди. Бу, бир томондан, зарарга ишлаётган ишлаб чиқаришларнинг вайрон бўлишини тезлатса, иккинчи томондан, ҳаётувчан секторга қўшимча эркинлик ва афзаллик ато этади, ишбилармонлик фаоллиги ва капиталларнинг кам самарали қўлланилаётган соҳалардан юқори самарали қўлланилиши мумкин бўлган соҳаларга оқиб ўтишини рағбатлантирувчи омилга айланади. Бундан ташқари, қатъий солиқларнинг ундирилиши конкрет ишлаб чиқарувчилар иқтисодий фаолиятининг натижаларига боғлиқ бўлмаганлиги учун Давлат бюджети даромадлари маълум бир қисмининг тўлдирилишини кафолатлайди.

Шаклланган капитал структурасига нисбатан пул маблағларини шартлиўзгарувчан тартибда умумдавлат фондига олиниши консерватив бўлса-да, бироқ бу нарса солиқ тўловчиларнинг иш фаоллиги билан тўғридан-тўғри боғлангандир. Такрор ишлаб чиқариш субъектларининг фаолияти қанча самарали бўлса, улардан олиниши (ундирилиши) лозим бўлган шартлиўзгарувчан солиқларнинг (масалан, фойдадан олинадиган солиқнинг миқдори) ўлчами шунча юқори бўлади. Агар бу солиқларни ундириш механизми тадбиркорлик ташаббусининг деярли бил хил ёки пропорционал даражадаги юкламасини таъминлашга имкон берса (бошқача сўзлар билан айтганда, давлат

олдида солиқ тўловчилар мажбуриятларининг нисбий тенглигига эришилса), у ҳолда бу нарса, шак-шубҳасиз, социал қарамақаршиликларни ва босимни юмшатади. Шундай қилиб, юқорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, давлат даромадлари ва давлат харажатлари молия мазмунини намоён этувчилар сифатида иқтисодиётда ва социал соҳада содир бўлаётган жараёнларга жуда кучли таъсир ўтказиб, уларнинг динамикаси ва йўналишини кескин ўзгартириб юбориши мумкин.

Шу ернинг ўзида бюджет ёрдамида тартибга солиш (макро- ва микрокўрсаткичларга фақат марказий бюджет даромадлари ва харажатларининг комплекс сиёсатини ўзгартириш орқали) молиявий тартибга солишнинг барча соҳасини қамраб олаолмайди. Чунки тақсимлаш ва қайта тақсимлашда молия тизими ҳар бир фондининг таъсири тартибга солувчи бўлиши керак. Хусусан, ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатларда нобюджет ва махсус фондлар биргаликда марказий бюджетлар ҳажмининг 1/3 қисмидан 1/2 қисмигачасини ташкил этмоқда. Бундан ташқари, бу ерда яна иккита муҳим йўналишлар ҳам мавжуд. Булар бюджет дефицитининг таркибий тузилмасини шакллантириш ва бюджетлараро муносабатларни тартибга солишдир.

Демак, такрор ишлаб чиқариш параметрларини ўзгартириш (корректировка қилиш) мақсадида молиявий муносабатларнинг барча аспектларидан (йўналишларидан) фойдаланиш бўйича давлат томонидан ташкил қилинадиган фаолиятга социал-иқтисодий жараёнларни молиявий тартибга солиш дейилади. У кишилик жамиятининг табиий тараққиёти натижасида дунёга келган ҳамда иқтисодиёт ва социал соҳа соғлом фаолият кўрсатишининг ажралмас қисми (шарти) ҳисобланади. Молиявий тартибга солишнинг субъекти давлат тузилмалари бўлса, унинг объекти ижтимоий тизим иштирокчиларининг даромадлари ва харажатларидир.

Макро- ва микродаражада жамият эҳтиёжларининг максимал қондирилишини таъминлайдиган жамғармаларни тақсимлашнинг прорпорцияларини ўрнатиш молиявий тартибга солиш жараёнида ечиладиган асосий вазифа ҳисобланади. Бу нарса шахсий, жамоа ва ижтимоий манфаатлар, қадриятлар ва бойликларнинг оқилона инобатга олинишини кўзда тутди ва самарали ишлаётган бозор механизми билан давлатнинг таъсири тизимини қўшиш муаммоларининг молиявий аспекти (йўналишини) акс эттиради.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. T.S. Malikov, O. Olimjonov. Moliya - O 'quv qo 'llanma. T.: "Iqtisod-moliya, 2012
2. T. Malikov, N. Haydarov. Davlat byudjeti - T.: " Iqtisod-moliya, 2007
3. A.Ваҳобов, Т.Маликов. Молия: дарслик. - Т.: Ношир, 2011
4. T.Malikov, N.Haydarov - Budjet daromadlari va xarajatlari. O 'quv qo 'llanma, Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA, 2007

5. Т.С. Маликов, П.Т. Жалилов. Бюджет-солиқ сиёсати. - Тошкент: Академнашр, 2011
6. Malikov TS, Moliya HN. umumdavlat moliyasi./O 'quv qo 'llanma. Toshkent:"Iqtisod-moliya. 2009;556.
7. Т.Маликов, О.Олимжонов. Молиявий менежмент. - Т.: Академия, 1999
8. А.Ваҳобов, Т.Маликов. Молия: умумназарий масалалар - Ўқув қўлланма. Тошкент,"Iqtisod-moliya, 2008
9. Ваҳобов АВ, Маликов ТС. Молия. Дарслик/Тошкент Молия институти. Тошкент:"Шарқ. 2010;804.
- 10.Хайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш. Т.:«Академия. 2005.
- 11.Nazarova GG, Haydarov NX. International economic relations. Educational Manual. TDIU. 2005.
- 12.Назарова ГГ, Хайдаров НХ, Акбаров М. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Т.: МЧЖ "RAM-S. 2007.
- 13.Хайдаров Н Т. Маликов-Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни. Ўқув қўлланма. 2007.
- 14.G'aybullayev, U O'roqov.O 'zbekiston Respublikasida budjet tizimi va jarayoni. O 'quv qo 'llanma. - Т.: Baktriapress, 2016
- 15.Yunusovich OR. Abduazimova Farzona Axmadqul qizi. Davlat maqsadli jamg'armalarining mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati.". Science and Education" Scientific Journal/ISSN. 2022 Jun:2181-0842.
- 16.Ўроқов, У. "Ғазначилик тизимида бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш масалалари.". (2017).
- 17.Ўроқов, У. "Бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлаш йўллари.". (2017).
- 18.Urokov, Uchqun Yunusovich, and Zulayho Abdujobir Qizi Tursunova. "Actual issues in the management of external debt." Science and Education 3.12 (2022): 1023-1029.
- 19.Ўроқов У Ғайбуллаев О.Ўзбекистон Республикасида бюджет тизими ва жараёни: ўқув қўлланма. Тошкент: Baktria press.–21 б, 2016